

IJTIMOÏY-IQTISODIY TIZIMLAR VA MULKCHILIK MUNOSABATLARI

Jumanazarova Dilnura

Abdullayeva Shahrubonu

Norboyev Azizbek

*Denov tadbirkorlik va pedagogika instituti tadbirkorlik va boshqaruv
iqtisodiyot yo'nalishi talabalari*

Annotatsiya: *Bu maqola ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot bosqichlari, iqtisodiy tizimlar ularning modellari, mulkchilik shakllari va O'zbekistonda mulkni davlat tasarrufidan chiqarish haqida bayinini beradi.*

Kalit so'zlar: *Tarixiy-formatsion yondashuv, ustqurma, oddiy kooperatsiya, manufaktura, mulk tasarrufi, davlat mulki.*

Iqtisodiyotning shakllanishi, rivojlanishi va uni taraqqiyotini o'rganishda turlicha yondashuvlardan foydalaniladi:

1. Tarixiy-formatsion yondashuv;
2. Madaniylashish (tsivilizatsiya) darajasi jihatidan yondashuv;
3. Texnika va texnologiya taraqqiyot darajasi jihatidan yondashuv;
4. Sotsial-iqtisodiy shakllar o'zgarishi jihatidan yondashuv.

Tarixiy-formatsion yondashuvda ishlab chiqarishning ijtimoiy usullari va uning tarkibiy qismlari o'rganiladi¹. Ya'ni, ishlab chiqarish usuli - bu ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish (iqtisodiy) munosabatlarning birligidan iboratdir.

Ishlab chiqaruvchi kuchlar - bu ishchi kuchi bilan ishlab chiqarish vositalarini birligidir, ya'ni ishlab chiqarishning shaxsiy va moddiy omillarini tashkil etadi. Ishlab chiqaruvchi kuchlar - bu mehnatga layoqatli bo'lgan kishilar

---

¹ Agapov I. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. – M.: ViM, 1997

bilan tabiat o'rtasida bog'lanishni hosil qiluvchi munosabatlar ham deyish mumkin.

Kishilar tabiatni o'zlashtirishda bir-birlari bilan o'zaro aloqa bo'lib, munosabatlar bog'laydilar². Bu bog'lanish ishlab chiqarish munosabatlaridir. Demak, ishlab chiqarishda tashkiliy-iqtisodiy va ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar shakllanadi, ammo ular biri-ikkinchisidan farq qiladi. Ya'ni, tashkiliy-iqtisodiy munosabatlar bevosita ishlab chiqarishda va uni tashkil etishda shakllanadi, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar o'rtasidagi aloqalar ko'rinishida tashkil topadi.

Ishlab chiqarish doimo ijtimoiy xarakterga ega bo'lib, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarni qaror toptiradi, uning asosini ishlab chiqarish vositalariga egalik qilish belgilaydi. Egalik qilish esa mulkchilik munosabatlari hosil qiladi. Xulosa qilib aytganda, kishilar uchun hayotiy zarur bo'lgan moddiy va nomoddiy ne'matlarni ishlab chiqarish, taqsimlash, ayrboshlash va iste'mol qilish jarayonida vujudga keladigan iqtisodiy aloqalar ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar deyiladi. Ishlab chiqarish usuli bilan jamiyat ustqurmasi ijtimoiy-iqtisodiy formatsiyani tashkil etadi. Ya'ni:

Ishlab chiqarish usuli - bu ishlab chiqaruvchi kuchlar va ishlab chiqarish munosabatlarining birligidir. Ishlab chiqaruvchi kuchlar - bu ishchi kuchi va ishlab chiqarish vositalarining qo'shilishidir³. Manufaktura - bu mashina mavjud bo'lmagan sharoitdagi mehnat taqsimotiga asoslangan kooperatsiyadir⁴.

Yirik mashinalashgan ishlab chiqarish – bu mehnat taqsimoti hamda mashinali mehnatga asoslangan kooperatsiyadir⁵. Jamiyat taraqqiyoti va texnika

---

² Bartenev S.A. Ekonomicheskie teorii i shkoli. M.: «Bek», 1996.

³ Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. V 6 t. - M.: «Ekonomist'», 2005.

—⁴ Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. M.: «Delo Ltd», 1994.

⁵ Drozdov V.V. Fransua Kene. M.: Ekonomika, 1988.

hamda texnologiyaning vujudga tovar xo'jaligi va bozorning vujudga kelishi kuchli ta'sir ko'rsatgan bo'lib, texnika taraqqiyotining va axborotlashgan jamiyat bosqichlari keyingi 250-300 yildagi davri tovar xo'jaligini rivojlanishi bilan bevosita bog'liq bo'ladi. Jamiyat taraqqiyotining barcha bosqichlarida amal qiladigan xo'jalik yuritishning iqtisodiy va ijtimoiy tuzilishi birgalikda iqtisodiy tizimni tashkil qiladi.

Iqtisodiy tizimlar quyidagi ko'rinishlarda turkumlanadi:

1. An'anaviy iqtisodiyot;
2. Ma'muriy bo'yruqbozlik iqtisodiyoti;

3. Bozor iqtisodiyoti tizimi. A'anaviy iqtisodiyot - barcha mamlakatlar uchun xos bo'lib, unda natural yoki mayda tovar xo'jaligi xukmronlik qilgan. Texnika taraqqiyoti va uning yangiliklarini joriy qilish cheklangan bo'lgan.

Ma'muriy-bo'yruqbozlik iqtisodiyoti - bu bozor iqtisodiyotiga qarama-qarshi bo'lgan tizim bo'lib, bu tizimda davlat mulkchiligi hukmron bo'ladi va iqtisodiyot markazdan boshqariladi. Bozor iqtisodiyoti tizimi – bu iqtisodiyotni rivojlantirishda eng muhim bo'lgan tizimdir. Bu ikki bosqichga egadir. Birinchisi, erkin raqobatga asoslagan klassik bozor iqtisodiyoti, ikkinchisi esa, hozirgi zamon rivojlangan bozor iqtisodiyoti bo'lib, uni aralash iqtisodiyot tizimi deyiladi. Erkin raqobatga asoslangan bozor iqtisodiyoti - tadbirkorlikda erkinlik amal qiladigan va shaxsiy manfaat ustun turadigan tizimdir⁶. Iqtisodiy jarayonlarga davlatning aralashuvi cheklangan bo'lib, davlat xususiy mulkni himoya qiladi va erkin bozorni amal qilishini ta'minlovchi huquqiy tartiblar o'rnatib boradi. Hozirgi zamon bozor iqtisodiyoti – bu hozirgi davrda bozor iqtisodiyoti sof bozor mexanizmi va rejali iqtisodiyot, unsurlarini qo'shilishidan hosil bo'lgan aralash iqtisodiyotdir. Bunda mulkchilikning har xil shakllari, tadbirkorliklar turli bo'ladi, rejalashtirish, prognozlash, aholini ijtimoiy himoyalash kuchayadi. Masalan, hozirgi vaqtda Xitoy Xalq respublikasida davlatning markazlashgan holda iqtisodiyotga aralashuvi va rejalashtirish tizimi

⁶ Drozdov V.V. Fransua Kene. M.: Ekonomika, 1988.

saqlanib qolgan holda bozor mexanizmlari qo'llanishi natijasida iqtisodiy o'sish va iqtisodiy barqarorlik ta'minlanmoqda. Iqtisodiyotni shakllantirish jarayonida kishilarni narsalarga va barcha moddiy va nomoddiy borliqqa munosabatining paydo bo'lishi mulkchilikni keltirib chiqaradi. Aytish mumkinki, mulkchilik munosabatlari – bu iqtisodiy va doimiy kategoriya bo'lib, bu mulkka egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish jarayonlarida vujudga keladigan iqtisodiy munosabatlar majmuidir.

Mulkka egalik qilish – bu mulkni egasi qo'lida mavjud bo'lishidir va yaratilgan moddiy boyliklarni o'zlashtirishning ijtimoiy shaklidir. Shuning bilan bir qatorda mulk kishiga boshqa kishilar foydalanishi mumkin. Mulkdan foydalanish – bu mol-mulkning iqtisodiy faoliyatda ishlatilishini bildiradi.

Mol-mulkni o'zlashtirish - bu daromad olish uchun yoki shaxsiy ehtiyojni qondirish uchun ishlatilishidir. Mulkni tasarruf etish – bu mol–mulk taqdirini mustaqil hal etishni bildiradi. Bu mustaqillik mol-mulkni sotish, meros qoldirish, hadya qilish, ijaraga berish, davlat ixtiyoriga o'tkazish kabi ko'rinishlardan iboratdir. Mulkchilikning munosabatlarining iqtisodiy mazmunini mulkka egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf etish belgilaydi va jamiytdagi huquqiy, iqtisodiy munosabatlar mazmunini o'zida ifodalaydi. Mulkchilik shu sababli bir vaqtning o'zida ham huquqiy, ham iqtisodiy ham doimiy kategoriya hisoblanadi. Mulkchilikni huquqiy normalari bu sub'ektning mulkka xo'jayinlik qilishini yuzaga chiqaradi. Demak, huquqiy norma - bu mulkka egalik qilish, foydalanish, o'zlashtirish va tasarruf qilishdagi iqtisodiy munosabatlarning aniqlashtirilgan real ko'rinishi hisoblanadi. Mulkning ob'ekti va sub'ekti bo'lish lozim.. Mulkning ob'ekti - bu inson yaratgan moddiy va ma'naviy boyliklar, tabiiy boyliklar, aqliy mehnat mahsuli, insonning mehnat qilish qobiliyati – ishchi kuchi hisoblanadi. Mulkni sub'ekti - unga egalik kiluvchilar (insonlar) bo'lib, ular jamoa, sinf, tabaqa yoki boshqa guruhlariga birlashgan bo'ladilar. Mulk ob'ektlari va sub'ektlari birgalikda mulkchilik munosabatlarini shakllantiradi. Demak, mulkchilik munosabatlari - bu mulk ob'ektini o'zlashtirish bo'yicha sub'ektlari o'rtasidagi iqtisodiy

munosabatdir. Mulkchilik huquqlari – bu mulk sub‘ektining mulk ob‘ektiga nisbatan munosabati bo‘lib, mulkdan foydalanish va nazorat qilish yuzasidan hosil bo‘ladigan huquqlar majmuidir degan ta‘rifni berish mumkin. Ma‘lumki, moddiy ne‘matlar ishlab chiqarish mulkchilik munosabatlari amalga oshirilmaydi va jamiyatning rivojlanishi ham mulkka egalik qilishni talab qiladi.

Davlat mulki – bu mulkka egalik qilish, foydalanish, o‘zlashtirish va tasarruf qilish davlat ixtiyorida bo‘lgan barcha mulk ob‘ektlaridan iborat. Bu mulk asosan ikki yo‘l bilan hosil bo‘ladi: birinchisi, xususiy mol-mulk milliyalashtirilib, davlat ixtiyoriga o‘tkaziladi, ikkinchisi, davlat mablag‘lari hisobidan korxonalar qurish, davlatga qarashli korxonalar va tashkilotlarga investitsiyalar kiritish. Bunga misol qilib takror ishlab chiqarib bo‘lmaydigan tabiiy resurslarni, yirik inshootlar va transport vositalari, yo‘llarni ko‘rsatish mumkin.

Xulosa qilib aytganda, xususiylashtirilayotgan korxonalar mehnat jamoasiga aktsiyalarni imtiyozli shartlar bilan sotish, yangi mulkdorga eskirgan asosiy fondlar hamda ijtimoiy infrastruktura ob‘ektlarini bepul topshirish, davlat korxonalarining mol-mulki, fermalari, bog‘larni imtiyozli shartlar asosida xususiylashtirish, hamda soliq to‘lashda ayrim imtiyozlar berish kabilar ekan.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Agapov I. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. – M.: ViM, 1997.
2. Bartenev S.A. Ekonomicheskie teorii i shkoli. M.: «Bek», 1996.
3. Bartenev S.A. Istoriya ekonomicheskix ucheniy. V 6 t. - M.: «Ekonomist’», 2005.
4. Blaug M. Ekonomicheskaya misl v retrospektive. M.: «Delo Ltd», 1994.
5. Drozdov V.V. Fransua Kene. M.: Ekonomika, 1988.
6. Drozdov V.V. Fransua Kene. M.: Ekonomika, 1988.